

Сеітяг'яєва Т. Р.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

Кадрі-заде З.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ПРОБЛЕМА ВАРІАТИВНОСТІ ЛЕКСИКИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МОВИ

Мовній варіативності зараз приділяється підвищена увага. Затвердження Кабміном «Правопису кримськотатарської мови» поставило на порядок денний необхідність активно досліджувати кримськотатарське мовознавство, а саме проблеми лексикографічного опрацювання мовних одиниць, лексико-семантичних структур для лексикографічної фіксації.

Стаття присвячена проблемі варіативності лексичних одиниць в кримськотатарській мові. Актуальність дослідження зумовлена мовними, соціальними, культурними, комунікативними потребами та спрямована на подальший розвиток лексикографічної галузі кримськотатарського мовознавства, в якій сьогодні простежується значна прогалина.

Увагу приділено словниковій статті в області текстилю, одягу, шиття, вишивання.

Сучасна лексикографія стрімко розвивається завдяки прогресу цифрових технологій, які змінюють традиційні підходи до укладання словників та відкривають нові можливості в цій галузі. Використання великих мовних корпусів забезпечує точність і відповідність словникових даних реаліям мови, дозволяючи аналізувати приклади вживання слів у різних контекстах. Поєднання традиційних і сучасних підходів у лексикографії сприяє збереженню мовної ідентичності та розвитку мовленнєвої діяльності, що є важливим для носіїв культури.

Огляд теоретичних і практичних аспектів кримськотатарської лексикографії, аналіз електронних словників і корпусів кримськотатарської мови, а також результати опитування дозволили виокремити ключові питання кримськотатарської лексикографії: необхідність знайти баланс між стандартизацією мови та відображенням її варіативності, що є важливим для збереження культурної ідентичності; популяризація та перевидання наукових досліджень з кримськотатарської філології для сприяння подальшому науковому та культурному розвитку.

Визначення чітких критеріїв лексикографічної фіксації залишається актуальним для кримськотатарської лексикографії. Нагальним в кримськотатарській лексикографії залишається питання про тлумачний словник, в якому адекватно опрацьовані лексеми сучасної комунікації.

Ключові слова: кримськотатарська мова, варіативність лексики, лексична одиниця, кримськотатарська лексикографія, лексикографічна фіксація, стандартизація мови.

Постановка проблеми. Відомо, літературна норма кримськотатарської мови базується на умовно окресленому середньому діалекті, який охоплює територію півострова Крим від околиць Ак'яра, Бахчисарая, Акмесджита до Карасубазара та Кефе. Наддіалектна форма лексики вживається в художній та в науковій літературі, в публіцистиці, в ЗМІ і вважається опрацьованою, логічносформованою та прийнятною як для південного, так і для північного діалекту кримськотатарської мови.

Але іноді розгортаються навколо відомих речей та явищ в суспільстві бодай серед фахівців баталії. Яка форма правильна? *Çiçek* чи *çeçek*; *divar* чи *duvar* тощо. Насамперед це свідчить про фаховий

рівень та неопрацьованість ортології кримськотатарської мови. Робота над орфографічними та орфоепічними словниками на серйозному науковому рівні ще й не починалася, лакуна метамови досі невирішена, внаслідок чого питання кодифікації мовних одиниць постає питанням денним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій показав, що проблеми лексикографічного опису лексичних одиниць в кримськотатарській мові не досліджувались.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути лексичні варіативності одиниць в кримськотатарській мові.

Виклад основного матеріалу. В рамках дослідження, яке було спрямоване на виявлення рівня споживання латиничного напису ставилося питання з наданням малюнку предмету та питанням до нього: «Qırımtatarca bu nesneniñ adı ne?» (Як називається цей предмет кримськотатарською мовою?) та «Bu nesne yardımınen urbani/kölmekni ne eteler?» (Що роблять з одягом/сорочкою за допомогою цього предмету?). Хоча наше дослідження було спрямоване на виявлення рівня користування латиничним написом, увагу пригорнула проблема лексичної варіативності та кодифікація мовної одиниці в кримськотатарській мові.

Під час опрацювання опитування, а в ньому прийняло участь 52 особи, було виявлено три форми лексеми, яка позначає предмет гудзик – *döğme/düğme/tüyme*.

В словнику С. Усеїнова відповідник має форму «*döğme*», а дія з цим предметом, тобто похідна форма дієслова зазначена формою *dög-me-le-mek* (застібати), при цьому форму *dög-me-le-n-mek* (застібнутись) не зазначено.

Членування слова *dög-me* на морфеми доводить, що це похідна форма. Суфіксальна морфема *-me-* при словотворенні від дієслівних основ позначає предмет, або назву дії. А основа *dög-* (*dögmek*) є дієсловом, яке позначає дію биття, побиття, побивання, подрібнення через биття. В словнику С. М. Усеїнова є такі похідні дієслова: *dög-ge-le-mek* – побивати; *dög-mek* – бити; *dög-ün-mek* – битися; похідний від дієслова іменник *dög-üş* (битва) та похідне від цього іменника дієслово *dög-üş-mek* – битися, боротися [10]. Таким чином, формується лексико-семантичне поле з основою *dög-*. Вірогідно, у цьому лексичному полі досліджувана лексема *döğme* матиме таке лексичне значення: те або той, що зроблене через кування, биття.

Присутності діалектних еквівалентів лексеми *döğme* в словнику «Усеїнова» не виявлено, але присутні дві форми з однією ознакою, це слова – *düğüm* [10, с. 373] та *tüyüm* [10, с. 556], що перекладається як вузол. Похідних дієслів, як *düğümlemek* та *tüyümlemek* (зав'язати у вузол) у словнику не зазначено, водночас у словниковій статті лексеми *tüyümek* [10, с. 555] існує друге лексичне значення: збирати вузол.

Досліджуючи етимологію слова звернулися до етимологічного словника турецької мови [12]. Слово *düğüm* (турецька мова) зазначено як похідне від давньо-тюркського кореня *tüg-*, яке в свою чергу є дієсловом та позначає дію: зав'язувати, а слово *düğme* (турецька мова) у давньо-тюркському має

форму *tügme*, що посідає у словнику Диван-и Лугат-і Тюрк. Якщо порівняти давньо-тюркську форму *tügüm* з кримськотатарськими формами *tüyüm* та *düğüm*, побачимо звукову асиміляцію приголосних: [t'] → [d'], та [g'] → [j]. Отже, форма з давньо-тюркської *tüg-tügüm-tügme* в кримськотатарській мові трансформувалася в форму *tüy-tüyüm-tüyme* та *düg-düğüm-düğme*, що ілюструє присутність в мові як кумано-кипчацьких форм, так і огузських, що в свою чергу притаманно кримськотатарській мові. В цьому випадку, та в рамках такого лексико-семантичного поля, лексема пояснюється наступним чином: те або той, що зав'язано у вузол.

Повертаючись до результатів опитування, зазначимо, що предмет «гудзик» та дія «застібати» респонденти назвали в таких варіаціях (див. таблиця 1).

Коли і при яких обставинах у словнику з'явилася форма «*döğme*» ніде не зазначено, але ми можемо зробити таке припущення: ймовірно це сталося в процесі переходу з арабської до латиничної, а потім до кириличної писемності кримськотатарської мови.

Приведемо приклад тексту оголошення в газеті «Терджиман» від 11 квітня 1983 року № 2 (див. таблиця 2):

Якщо розглядати цю інформацію в культурно-історичному аспекті, то можна зробити такий висновок:

1) гудзики належали до прикрас і тому продавалися в лавках золотих виробів та коштовностей;

2) лавки з продажу коштовностей як виробляли, так і скупляли золоті прикраси та коштовні каміння.

З погляду номінаційного аспекту мовознавства можна спостерігати понятійно-когнітивну розбіжність між назвою лавки майстра з продажу коштовностей кримськотатарською – «*düğmes-i-al-tıncı*» (майстер гудзиків, майстер по золоту), що в іншій частині газети має еквівалент «золотих та срібних справ майстер».

Повертаючись до специфіки читання тексту, відомо, що в кримськотатарському арабографічному тексті буква «*ğ*» може в одних випадках читатись як «и»/«й», в інших випадка як «о»/«ö». Тому, вірогідніше за все слово «*düğmes-i*» могли прочитати як «*döğmes-i*». З такого причитання і почалася орфографічна розбіжність в кириличному письмі.

Так, в російсько-кримськотатарському словнику 1940 року [7] під заголовком «пуговица» надано переклад кримськотатарською мовою:

Таблиця 1

dögme/dogme	21	dögmeleyler/dogmeliyler	16
dügme/dugme	11	dügmeleyler/dugmeleyler	8
tüyme/tume	15	tüymeleyler/tümeleyler/tumeleyler	13
time	2	timeleyler	2
sadef	2	sedefleyler	2
qadaq	2	tikeler	2
		iliştireler	1
		bağlanalar	1
		ilikliyer	1
		tikeler	2
		dügeler	1

Таблиця 2

Şehir Bağçasarayda, Yeñi Cami şerifi qarşısında **düğmeci ve altuncı** (Zalotarof) her durlı altın ve kümüş eşya işi sipariş alıp gayet nazik ve hoş şekilli yüzük – halqa – küpe – bilezik gibi şeyler yasap altun ve kümüş ve baha taşları satın aldığı hürmetli xalqlara haber olur (Zalotarof)

Золотих і срібних справ майстер у м. Бахчисараї, проти Єні Джамісі, має честь сповістити поважну публіку, що приймає замовлення всілякої витонченої роботи, як-от каблучки, сережки, браслети та інше, так само купує срібло, золото і цінне каміння (Золотарьов)

tüyme та dögme. Слово «застегнуть» перекладно як dögmelemek.

У кримчацько-російському словнику Д. І. Ребі [8] лексема зазначена як tüme – гудзик, tümelemek – застігати. У караїмсько-російському словнику [5] шукана лексема має таку графічну форму: түмә – «пуговица», түвүнчүкләмак – «завязывать».

В кримськотатарському словнику, який було укладено відомою лінгвісткою-тюркологінею Жужою Какук [1] на основі мовного матеріалу Ігнаца Куноша, словарна стаття нашої лексеми зазначена на букві Т, та надані такі варіанти: *tüyme*, *tükme*, *düğme*, а варіант *dögme* подано як фонетичний варіант.

Окрім отриманих даних опитування та порівняльного аналізу із написанням у згаданих джерелах було досліджено варіативність лексем у корпусі кримськотатарської мови [11]. За резуль-

татами пошукового аналізу слово dögme зустрічається у текстах 17 разів, dügme – 1, tüyme – 3, похідне слово *tüyüm* – 24, dügüm – 3.

Висновки. Підсумовуючи розвідку лексеми *tüyme/dügme/dögme* можемо підкреслити: у кримськотатарському словнику повинна відображатись певна варіативність лексем за для репрезентації лексичного багатства кримськотатарської мови, таким чином привертати увагу носіїв різних діалектних груп кримськотатарської мови до його використання в повсякденному житті, що в подальшому зумовить прийняття та сприйняття світогляду народу. Окрім ілюстрації варіативності лексем в наукових лабораторіях та розвідках повинна обговорюватись проблема кодифікації літературної мови для подальшого коректного використання в навчальному процесі, в закладах освіти, в літературі, в текстах ЗМІ тощо.

Список літератури:

1. Krimtatarisches Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung von Ignac Kunos zusammengestellt von Zsuzsa Kakuk. Lehrstuhls für Altaistik der Universität Szeged. Szeged : Tisza Press Nyomda, 2012p. URL: <https://sciarium.com/file/263624/> (дата звернення 26.10.2024).
2. Газета «Терджиман» від 11 квітня 1983 року №2.
3. Дочу А. Р. Кодифікація кримськотатарської мови: досвід загрожених мов Європи та світу. Мовознавство. 2022 № 2. С. 63-69 URL: <https://surl.gd/mdrjls> (дата звернення 27.11.2024).
4. Емірова А.М., Керімов І.А., Ганієва Е.С. та ін. Правила кримськотатарської орфографії і пунктуації. Наук.ред. Емірова А.М. Сімферополь: КРП Кримнавчпеддежвидав, 2012, 92 с.
5. Емірова А.М. Обрані наукові роботи. До 75-річчя від дня народження й 52-річчя наукової, педагогічної, громадської діяльності. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддежвидав», 2008. 366 с.
6. Караимско-руско-польский словарь. ред. Баскакова Н. А. Издательство Русский язык. Москва. 1974. 687 с.

7. Меметов. А.М. Кримськотатарська мова. Історія вивчення. Лексикологія. Фонетика. Морфологія: монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2013. 576 с.
8. Русско-татарский словарь для начальной школы. АССР Крым Государственное издание. 1940. 135 с.
9. Ребі Д. І. Кримчацький язик. Кримчацько-російський словник. Сімферополь: Доля, 2004 р. С 186.
10. Усеїнов С. М. Qırımtatarca-rusça sözlük. Міністерство освіти України. Тернопіль, 1994. 392 с.
11. Усеїнов С. М. Російсько-українсько-кримськотатарський словник. Сімферополь, 2007. 640 с.
12. Усеїнов К., Ганієва Е. С., Сейдаметова Н. С. Кримськотатарська мова. Фонетика. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав, 2011. 204.с.
13. Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще. Київ, 2009. 200 с.
14. Crimean Tatar National Monolingual & Parallel Corpora. Sketch Engine. URL: <https://surl.li/hlsdxx> (дата звернення 8. 11. 2024).
15. Etimoloji sözlüğü URL: <https://surli.cc/yamsyi> (дата звернення 8. 11. 2024).
16. Türk Dil Kurumu Sözlükleri URL: <https://sozluk.gov.tr/> (дата звернення 8. 11. 2024).
17. Національного корпус кримськотатарської мови. URL: <https://ctcorpus.org/index.php/uk/> (дата звернення 8. 11. 2024).

Seitiahiaieva T. R., Kadri-zade Z. THE PROBLEM OF VOCABULARY VARIABILITY OF THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE

Linguistic variation is now receiving increased attention. The approval of the “Spelling of the Crimean Tatar Language” by the Cabinet of Ministers has put on the agenda the need to actively research Crimean Tatar linguistics, namely the problems of lexicographic processing of language units, lexical and semantic structures for lexicographic fixation.

The article is devoted to the problem of variability of lexical units in the Crimean Tatar language. The relevance of the study is due to linguistic, social, cultural, and communicative needs and is aimed at further development of the lexicographic branch of Crimean Tatar linguistics, in which there is a significant gap today.

Attention is paid to the dictionary entries in the field of textiles, clothing, sewing, and embroidery.

Modern lexicography is developing rapidly thanks to the progress of digital technologies, which are changing traditional approaches to compiling dictionaries and opening up new opportunities in this field. The use of large language corpora ensures the accuracy and relevance of dictionary data to the realities of the language, allowing you to analyze examples of word usage in different contexts. The combination of traditional and modern approaches in lexicography contributes to the preservation of linguistic identity and the development of speech activity, which is important for native speakers.

The review of theoretical and practical aspects of Crimean Tatar lexicography, analysis of electronic dictionaries and corpora of the Crimean Tatar language, as well as the results of the survey, allowed us to identify the key issues of Crimean Tatar lexicography: the need to find a balance between standardizing the language and reflecting its variability, which is important for preserving cultural identity; popularization and republication of scientific research on Crimean Tatar philology to promote further scientific and cultural development.

The definition of clear criteria for lexicographic fixation remains relevant for Crimean Tatar lexicography. The issue of an explanatory dictionary, which adequately addresses the lexemes of modern communication, remains urgent in Crimean Tatar lexicography.

Key words: Crimean Tatar language, lexical variation, lexical unit, Crimean Tatar lexicography, lexicographic fixation, language standardization.